

سازگار چاپ و حروف‌ریزی فارسی در اروپا
(*The beginning of Persian printing and
typesetting in Europe*)

Article

Published Version

Article published in the Persian Language

Izadpanah, B. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4455-4350>
and Ghazi-zadeh, A.-A. (2021) *سازگار چاپ و حروف‌ریزی فارسی در اروپا* (The beginning of Persian printing and
typesetting in Europe). *Jahan-e Ketab*, 25 (9–10). pp. 40-52.
ISSN 1681-9705 Available at
<https://centaur.reading.ac.uk/110765/>

It is advisable to refer to the publisher's version if you intend to cite from the
work. See [Guidance on citing](#).

Published version at: <https://jahaneketab.ir/>

Publisher: Jahan-e Ketab

All outputs in CentAUR are protected by Intellectual Property Rights law,
including copyright law. Copyright and IPR is retained by the creators or other
copyright holders. Terms and conditions for use of this material are defined in
the [End User Agreement](#).

www.reading.ac.uk/centaur

CentAUR

Central Archive at the University of Reading

Reading's research outputs online

چراغ کهن

۳۷۹-۳۸۰

- سال بیست و پنجم، شماره ۹-۱۰
- آذر-دی ۱۳۹۹
- ۳۰۰۰۰ تومان
- ISSN 1681-9705

- «سلام، یاسمین...» (یک نامه)
- نمایشنامه خوانی (یک داستان)
- زبان به مانند نامادری
- شاه‌کاری در باب «شاه‌نامه‌ها»
- مغزو دل هر دو از سنگ!
- شربی حدّ و «فلسفه دیگری»
- رادیکالیسم اسلامی
- شاعری که خودش است
- آن مردادگران...
- ایران و مناقشه قراباغ
- سرآغاز چاپ و حروف‌ریزی فارسی در اروپا
- محمّد بیابانی: شاعر، معلّم، و صیّاد آب‌های خلیج فارس
- همه جا مراکش است
- سبکی که به خواننده حس خشنودی می‌فروشد
- هزار و یک داستان
- تازه‌های بازار کتاب

جهان‌کتاب

سال بیست و پنجم - شماره ۹-۱۰
آذر - دی ۱۳۹۹

۲	«سلام، یاسمین...» / پرویز دوائی
۴	نمایشنامه خوانی / الیزابت جالی، ترجمه پرتو شریعتمداری
۶	زبان به مانند نامادری / احمد اخوت
۹	ژرفکاوی در فرهنگ و ادب فارسی / طلیعه خادمیان
۱۰	بدو اندرون هفت کشور پدید / سجاد آیدنلو
۱۳	شاه‌کاری در باب «شاه‌نامه‌ها» / حجت یحیی پور
۱۷	مغز و دل هر دو از سنگ! / فرخ امیرفریاری
۱۸	شربی حدّ و «فلسفه دیگری» / معصومه علی اکبری
۲۲	رادیکالیسم اسلامی / کاوه بیات
۲۳	آن دیگری / حسین رسول زاده
۲۶	شاعری که خودش است / مسعود جعفری جزی
۲۸	در جست‌وجوی رستگاری با چشم مرکب / لیلا تقوی
۳۲	آن مردادِ گران... / مجید رُهبانی
۳۵	آقای دادستان
۳۷	ایران و مناقشه قراباغ / کاوه بیات
۴۰	سراغاز چاپ و حروف‌ریزی فارسی در اروپا / بُرنا ایزدپناه، ترجمه علی اکبر قاضی‌زاده
۵۳	فهرست توصیفی کشف‌الابیات‌های شعر فارسی / علیرضا خلیل پور
۵۶	محمّد بیابانی: شاعر، معلّم، و صیّاد آب‌های خلیج فارس / کامیار عابدی
۶۰	همه جا مراکش است / ماریسل ریش-رانیتسکی، ترجمه سعید رضوانی
۶۴	سبکی که به خواننده حس‌خشنودی می‌فروشد / گلدیس مریوا و لاتیسیا فاورو، ترجمه یاسمن منو
۶۷	هزار و یک داستان / زری نعیمی
۷۸	معرفی کوتاه
۸۶	تازه‌های بازار کتاب / فرخ امیرفریاری
۸۹	نامه
۹۰	درگذشتگان

- جهان کتاب ماهنامه‌ای است با روش خبری، آموزشی و اطلاع‌رسانی
- ناشر: مؤسسه فرهنگی-هنری جهان کتاب
- صاحب‌امتیاز و مدیرمسئول: طلیعه خادمیان
- زیر نظر مجید رُهبانی و فرخ امیرفریاری
- ویراستار: پیام شمس‌الدینی
- طراح گرافیک: محمود محرابی
- ناظر چاپ: بهمن سراج
- لیتوگرافی: باختر
- چاپ و صحافی: غزال
- توزیع کتابفروشی‌ها: پخش ققنوس (۶۶۴۶۰۰۹۹)
- نشانی: تهران، خیابان انقلاب، خیابان ابوریحان، خیابان وحید نظری شرقی، شماره ۱۲، واحد ۳۶.
- تلفن: ۸-۶۶۹۶۸۰۹۷
- شماره: ۶۶۹۶۸۰۳۷
- پست الکترونیک: info@jahaneketab.ir
- مطالب جهان کتاب بیانگر آرای نویسندگان آن‌هاست.

سر آغاز چاپ و حروف ریزی فارسی در اروپا^۱

اُبْرُنَا ایزدپناه*
ترجمه علی اکبر قاضی زاده

ALPHABETVM PERSICVM.	
Latinum.	Persicum.
1 A a alif	الف
2 B b be	ب
3 P p pe	پ
4 T t te	ت
5 T t te	ث
6 G g gim	ج
7 G g ge	چ
8 H h he	ح
9 X x ze	ز
10 D d dal	د

تصویر ۲: صفحه اول کتاب الفبای فارسی (۱۶۳۳) اندازه اصلی ۱۶۶ در ۱۳۰ سانتی متر (مجموعه لیتروفورم آرکایو).

کار این میحث نمی آید. چون واژه های فارسی را در این نسخه از عهد عتیق با حروف عبری نمایش داده اند. حروف کنده کاری شده با چوب یا شیوه های دیگر چاپ هم از موضوع این مقاله، بیرون می ماند.

تاریخ مرسوم چاپ فارسی

بیشتر پژوهش های پیشین، داستان مسیح را اولین کتاب چاپ شده به زبان و حروف فارسی می دانند. شاید قدیمی ترین منبعی که از داستان مسیح یاد کرده، مقاله ای است که محمد علی خان تربیت (۱۲۵۶-۱۳۱۸ ش / ۱۸۸۷ - ۱۹۴۰ م) با عنوان «مبدأ تاریخ ایران شناسی در اروپا» نوشته. تربیت در این مقاله که بسیار نیز به آن استناد شده، درباره قدیمی ترین کتاب چاپی به زبان فارسی و حروف سریبی می نویسد: «از مطبوعات اولیه پارسی سیره حضرت مسیح است که در تاریخ

تصویر ۱: صفحه عنوان کتاب داستان مسیح (۱۶۳۹) اندازه اصلی ۱۹۶ در ۱۴۷ سانتی متر (مجموعه شخصی نویسنده).

کتاب های فارسی استفاده کرده اند. این رویه تا امروز هم ادامه یافته است.^۳ به هر حال، چنان که خواهیم دید، در تاریخ چاپ، نمونه های نادر و در عین حال مهمی از حروف چاپی وجود دارد که بر پایه خطوط فارسی و ایرانی ساخته شده اند.

برای تدوین تاریخ دقیقی از چاپ متن های فارسی توسط حروف متحرک [حروف مجزا] (Movable type، چاپ سریبی یا حروفی)، لازم است چاپ شده های فارسی که با حروف عربی - فارسی حروف چینی شده اند، بررسی شود. منظور از چاپ شده های فارسی هر متنی است که (بدون در نظر گرفتن مضمون و زمینه متن اصلی) به کمک حروف سریبی، در آن حتی چند کلمه فارسی، گنجانیده شده باشد.

بنابراین، تورا (Adonai، ۱۵۴۶) [تورات خداوند]، کتاب مقدس چندزبانی قسطنطنیه، که الیه زر سونچینو (Eliezer Soncino) فراهم کرد، به

این مقاله مقدمه ای است بر پیدایش چاپ و حروف ریزی فارسی در اروپا در اواخر قرن شانزدهم و اوایل قرن هفدهم میلادی [دهم و یازدهم هجری قمری]. تاریخ دانان صنعت چاپ اغلب با غفلت فراوانی از کنار این موضوع عبور کرده اند. شاید برای نخستین بار و به طور مشخص، این مقاله بر ابعاد مختلف مربوط به طراحی و ساخت حروف چاپی فارسی در چاپخانه شرقی مدیچی (Stamperia (Tipografia) ایمان (Medicea Orientale Typis Sacrae Congregationis de) و چاپخانه کنگره ترویج (Propaganda Fide) در رم تمرکز دارد. از این گذشته، این پژوهش، این ادعای پیشین را که هیستوریا کریستی پرسپچه (Historia Christi Persice) یا داستان مسیح (لیدن، ۱۶۳۹: تصویر ۱) نخستین کتاب فارسی چاپ شده است، به چالش می کشد. همچنین مقاله حاضر، روشن می کند که کتابی به نام الفبایوم پرسپیکوم (Alphabetum Persicum) یا الفبای فارسی، ژم، ۱۶۳۳: تصویر ۲) که قدیمی تر از داستان مسیح بود، نخستین کوشش ها در زمینه چاپ کتاب به زبان فارسی است.

*

زبان فارسی که نوشتار آن برگرفته از الفبای عربی است و به «فارسی نو»^۲ نیز معروف شده، از قرن نهم میلادی [سوم ق] توسط بیشتر فارسی زبانان به کار رفته است. نوشتار این زبان به تدریج و به خصوص با رواج نستعلیق هویت بصری ویژه ای پیدا کرد. چاپگران اروپایی برای انتشار متن های فارسی، بیشتر وقت ها، این هویت مستقل خط فارسی را نادیده گرفته اند و از حروف در دسترس عربی در چاپخانه های اروپا برای حروف چینی

۱۶۳۹ در لیدن چاپ شده» (تربیت ۱۳۱۰، ص ۳۷۱). سال‌ها بعد، ایرج افشار (۱۳۰۴-۱۳۸۹ ش/۱۹۲۵ تا ۲۰۱۱ م) در مقاله «کهنه‌کتاب‌ها درباره ایران» با تأیید نظر تربیت، اظهار داشت: «تا آنجا که من جست‌وجو کرده‌ام "داستان مسیح" کهنه‌ترین کتاب مستقل فارسی است که به چاپ رسیده است» (افشار ۱۳۳۷، ص ۱۴).

تصویر ۳: صفحه ۴ از کتاب داستان مسیح (۱۶۳۹) اندازه اصلی ۱۹۶ در ۱۴۷ سانتی متر (مجموعه شخصی نویسنده).

حاصل این پژوهش‌های قدیمی درباره تاریخ چاپ کتاب‌های فارسی، به تقریب مستند تمامی آثار تحقیقی در این زمینه بوده است. هر دو این محققان (تربیت و افشار) احتمال داده‌اند که شاید کتاب‌های فارسی قدیمی تری هم به چاپ رسیده باشند که تاکنون ناشناخته مانده‌اند. از سوی دیگر، این دو در تحقیقات خود شاید بیشتر به کتاب‌هایی نظر داشته‌اند که بخش قابل اعتنایی از آن‌ها به زبان فارسی بوده است. این نظر شاید شامل کتاب‌هایی مثل آلفابتوم پرسیکوم هم شده باشد که بعدتر توضیح می‌دهیم که نادیده گرفته شده است.

انگیزه‌های چاپ به زبان عربی در اروپا
تاریخ چاپ‌های اولیه فارسی با حروف سربی، ارتباط نزدیکی با رواج تدارک حروف سربی عربی در اروپا داشت. صرف‌نظر از موضوع تفاوت‌های ظاهری و ترجیحات سبک نوشتار، ساخت یک مجموعه حروف

سربی عربی در قرن شانزدهم میلادی [دهم ق.]، امکان چاپ کتاب فارسی را با افزودن نقطه‌هایی بر رو و زیر برخی حروف (مثل سه نقطه روی حرف ر، ژ، و زیر پ، پ) فراهم آورد (تصویر ۴). به این دلیل، فاصله بیش از یک قرن میان چاپ اولین کتاب‌های عربی با حروف سربی و کتاب‌های چاپی فارسی را، نمی‌توان فقط به نبود حروف فارسی نسبت داد. چون به هر حال عربی زبان اول اسلام و بیش از فارسی مورد نیاز اندیشه‌ورزان غربی بوده است.

تصویر ۴: افزودن سه نقطه روی حروف بی نقطه عربی، برای ساختن حروف فارسی پ، چ و ژ؛ نیزک (بعدها با افزودن خط باریک سرکج). افزودن سه نقطه روی حرف کاف بیشتر سنت مستشرقان اروپایی و از تغییراتی بود که برای چاپ متن‌های فارسی در حروف عربی ایجاد کردند.

زبان عربی، تنها برای نگارش قرآن نبود و در بیشتر سرزمین‌های اسلامی به عنوان زبان میانجی (Lingua franca) شناخته می‌شد. در واقع بسیاری از آثار دانشمندان بزرگ ایرانی، مثل قانون در طب، کتاب مهم ابوعلی سینا (۳۷۰-۴۲۸ ق / ۹۸۰-۱۰۳۷ م)، به زبان عربی است. بنا بر نظر جان رابرت جونز: «... دانستن زبان عربی موجب رسوخ در اندیشه‌های عربی‌زبانان بود: آثار ابن سینا و ابن رشد را به جای زبان لاتینی می‌شد به زبان اصلی اثر خواند. این آثار از آن جهت ارزش مطالعه داشت که اعراب [مسلمانان] بهترین ترکیب‌ها و دُرّهای دارویی را به دست آورده و تفسیرهای بهتری از یونانیان بر آثار ارسطو نوشته بودند.» (جونز ۱۹۸۱، ص ۲۲) در مقابل، دانش زبان فارسی و تمایل به آموختن این زبان، در اروپا خیلی محدود بود. هیچ نمونه‌ای از تحقیق در واژگان یا دستور زبان فارسی، به انواع زبان‌های اروپایی پیش از اواخر قرن شانزدهم [دهم ق.]، در دست نیست.

چاپخانه شرقی مدیچی
کاردینال فردیناندو دو مدیچی (Cardinal

Ferdinando I de' Medici، ۱۵۴۹ - ۱۶۰۹ م) در دوران پاپ گریگوری سیزدهم (Pope Gregory XIII، ۱۵۰۲ - ۱۵۸۵ م)، بانی تأسیس چاپخانه شرقی مدیچی شد. این سازمان در ۶ مارس ۱۵۸۴ در رُم بنیان گذاشته شد (پیه‌مونتنسه ۲۰۱۰، ص ۴۰۱). جیووانی باتیستا ریموندی (Giovanni Battista Raimondi، ۱۵۳۶ تا ۱۶۱۴ م) که ریاضی‌دان و زبان‌شناس فاضلی بود و بهره‌گسترده‌ای از زبان‌های عربی و فارسی داشت، مدیر آن چاپخانه شد. اینجا بود که شاید برای نخستین بار کوششی سامان‌مند برای ساختن حروف سربی و چاپ کتاب به زبان فارسی در غرب به اجرا درآمد.

هدف اول ریموندی در چاپخانه مدیچی، انتشار یک انجیل چندزبانی (Polyglot Bible) به یازده زبان (یونانی، لاتین، عبری، کلدانی، سریانی، ایلیریایی [ایلیریا=سرزمینی در غرب بالکان]، ارمنی، عربی، فارسی، قبطی و اتیوپیایی؛ پیه‌مونتنسه ۲۰۱۰، ص ۴۰۳) بود. قرار بود بخش‌های غیرلاتین آن انجیل، با دستور زبان و لغت نامه هر زبان همراه باشد (فانی و فرنی ۲۰۱۲، ص ۱۵). ریموندی باور داشت که بخش فارسی هم باید در آن انجیل چندزبانی گنجانده شود و برای مجاب کردن سرمایه‌گذار خود نوشت:

«گرچه به نظر می‌آید سه زبان یونانی، عربی و فارسی، بیشتر توسط مردم شرق و کسانی که چند زبان را آموخته‌اند، ستوده می‌شود، آنان که طبع ظریف‌تری دارند، گواهی می‌دهند که فارسی در میان این سه زبان مقام اول را دارد. چون بهترین، زیباترین و استعاری‌ترین زبان در میان این سه زبان موجود در سراسر جهان است. در ضمن کتاب‌های زیادی در علوم و زمینه‌های مختلف به این زبان نوشته شده است. به ویژه در زمینه شعر که آثار گسترده‌ای در این فن دارند و گویی خداوند این ارمغان را به آدمی ارزانی داشته تا احساسش را به شعر بیان کند. به این سبب، به خصوص زبان فارسی را همگان باید به طور کامل فراگیرند.» (پیه‌مونتنسه ۲۰۱۰، ص ۴۰۳)

انجیل چندزبانی ریموندی هرگز منتشر نشد. اما عشق او به زبان فارسی حاصل چشمگیر دیگری به دست داد. بنا به گفته آنجلو میکلّه پیه‌مونتنسه (Angelo Michele Piemontese)، ریموندی چند متن فارسی را ترجمه کرد. به علاوه، تلاش کرد تا چهار کتاب دستور زبان فارسی و چند متن متنوع فارسی دیگر را منتشر کند (پیه‌مونتنسه ۲۰۱۰،

تصویر ۵: برگ های ۲۳ و ۲۴ از کتاب الصّحاح العجمیّه (حدود ۱۶۰۱ تا ۱۶۰۵ [۱۰۱۰-۱۰۱۴ق]) که ریموندی آن را رونویسی و هامش نگاری کرده است. متن عربی پایین صفحه چپ، به شیوه نسخ و واژه های فارسی در هر دو صفحه، به شیوه نستعلیق (کتابخانه ملی مارجیانا در ونیز).

ص ۴۰۴).

ریموندی، همچنین با دست خود کتاب عربی الصّحاح العجمیّه (در دستور زبان فارسی [نوشته هندوشاه بن سنجر نخجوانی، متوفی ۷۳۰ق]) را رونویسی کرد. پروانه انتشار این کتاب در میانه ۱۶۰۰ تا ۱۶۰۵ م دردم صادر شد؛ اما چنان که پیداست، گویا این کتاب هم به انتشار نرسید. با این حال، دست نوشت ریموندی از آن کتاب با نام تازه ترجمه عناصر زبان فارسی^۴ هنوز باقی مانده است. نکته مهم درباره کار ریموندی گزینش اسلوب متفاوت خط برای جمله های دو زبان فارسی و عربی (نستعلیق و نسخ) است که ثابت می کند گرچه خط او چندان پخته و کامل نیست، اما با هوشمندی اصول نگارش خط فارسی و عربی را می شناخت و در نوشته هایش به کار می بست.

همچنان تردیدهایی در زمینه جنبه هایی از هدف های ریموندی در آموختن زبان فارسی و انتشار انجیل او وجود دارد. در مجموعه های ایتالیایی، بیشتر کارهای قلمی ریموندی حفظ شده است. اما آثار چاپ شده او در دستور زبان و لغت نامه فارسی هنوز یافته نشده است. اگرچه رابرت جی. جونز (Robert J. Jones) دو سرنخ قابل توجه از چاپ کتاب دستور زبان فارسی از ریموندی به دست می دهد (جونز ۱۹۸۱، ص ۱۱۳)؛ اما از موجود بودن آن ها، خبری در دست نیست: «در ۱۶۰۱ م ریموندی کتاب عناصر زبان فارسی را

در ژم منتشر کرد. در اروپا و درباره دستور زبان فارسی، منبعی از این قدیم تر شناخته نشده است» (de Gubernatis 1876, p 306)؛ و «گویا نخستین دستور زبان فارسی (ژم، ۱۶۱۴) را برای میسیونرهای مسیحی تدارک دیدند و دیگر مردم اروپا، از این کاری خبر ماندند.» (Ebert 1830, p588)

یکی از همکاران ریموندی به نام فلامینیو کله مینتینو آمهرینو (Flaminio Clementino Amerino)، کار او روی زبان فارسی را ادامه داد و در ۱۶۱۴ م دستوری را گردآوری کرد که آن را، گرچه هرگز چاپ نشد، اولین دستور زبان فارسی به قلم اروپاییان دانسته اند.^۵ این کتاب شاید دومین کتابی باشد که جونز به آن اشاره کرده بود.

حروف چاپی فارسی چاپخانه شرقی مدیچی

بر اساس بررسی در زمینه امکانات در دسترس ریموندی، می توان گفت که او متوجه تفاوت های ظاهری میان نگارش الفبای عربی در نوشته های جوامع زبانی مختلف که از خط عربی استفاده می کنند، بوده است. خود ریموندی کار تدارک سنبه های فولادی (Steel punches) حروف فارسی را بر پایه خط نستعلیق، به عنوان الگو، بر عهده گرفت. می توان فرض کرد که ریموندی با نظر همکار خود، تیزو آمبروجیو (Teseo Ambrogio)، درباره دشواری های خواندن

متون که به شیوه ای نا آشنا نوشته شده اند، هم سخن بود:

«حتی کسی که با اشکال مختلف حروف ایتالیایی آشنایی کامل داشته باشد، ممکن است در خواندن متنی به دستخط آلمانی، فرانسوی، اسپانیایی یا انگلیسی دشواری داشته باشد. گاهی شاید یک ایتالیایی نتواند یک متن دست نوشته بازرگانان را به آسانی بخواند؛ گرچه با حروف آشنای لاتینی نوشته شده باشد.» (جونز ۱۹۸۱، ص ۳۳)

کار حکاکی سنبه های فولادی حروف فارسی را بر عهده ژان کاویون (Jean Cavailon)^۷، افزارمند ماهر فرانسوی گذاشتند که در چاپخانه مدیچی، در ۱۵۹۰ م، جانشین یکی از معروف ترین حکاکان سنبه های فولادی چاپ روبر گران ژون (Robert Granjon، ۱۵۱۵-۱۵۹۰ م) فرانسوی شد (Saltini 1860, p269). این حروف از روی الگوهایی که خود ریموندی کشیده بود، ساخته شد.

بر اساس یادداشت های دست نوشت ریموندی که در کتابخانه مرکزی و ملی فلورانس (Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze) نگهداری می شود، ژان کاویون، در ۱۵ فوریه ۱۵۹۳ م حکاکی سنبه های فولادی فارسی را در اندازه بزرگ آغاز کرد^۸ و این کار، در ۸ فوریه ۱۵۹۴ م پایان یافت (تصویر ۶). این سند مهم، شامل شش صفحه حروف فارسی، به خط نستعلیق و به قلم ریموندی است. هر صفحه، دارای چهارگوش هایی شامل گروه های مختلف حروف فارسی است^۹ که با قلم کشیده شده. زیر هر چهارگوش، تاریخ هایی ثبت شده است که شاید زمان پایان ساخت سنبه ها باشد.

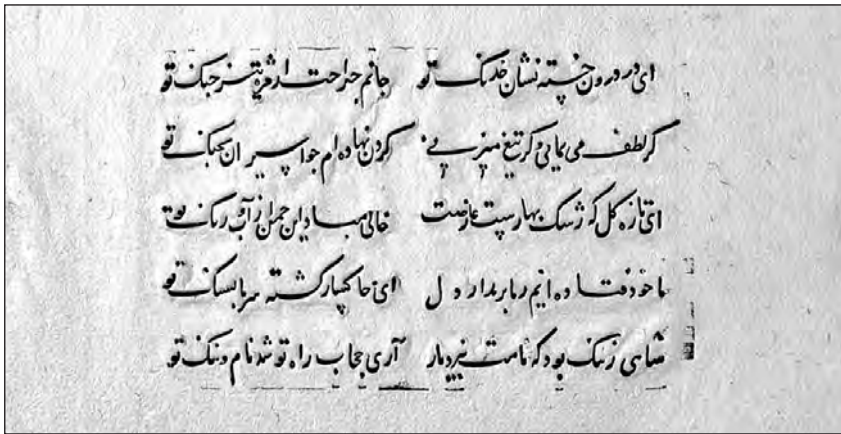
نمی توان یقین کرد که کاویون حروف سربی فارسی را از روی طرح های ریموندی در آن دفترشش صفحه ای ساخته باشد بلکه ممکن است ریموندی از آن طرح ها فقط برای ثبت نمونه های ساخته شده استفاده کرده باشد. در ضمن این حروف، تنها حروف فارسی موجود در چاپخانه مدیچی نبوده است. بر اساس یادداشتی از ریموندی، که در بایگانی ایالتی فلورانس (Archivio di Stato di Firenze) نگهداری می شود، در آوریل ۱۵۹۲، کاویون شروع کرد به حکاکی سنبه های عربی کوچکی برای هم نشینی با حروف فارسی کوچکی که در آن زمان در چاپخانه مدیچی موجود بود.^{۱۰} در تأیید این گفته، در بایگانی ایالتی فلورانس، سند چاپی دیگری وجود

۱۸۷ در ۱۲۴ میلی متر. (بایگانی ایالتی فلورانس)
 برتا ماراچی بیاجرلی (Berta Maracchi Biagiarelli)، تاریخ دان، در پژوهشی بر روی اسناد چاپخانه مدیچی که آن را «فهرست چاپخانه» (Inventario della stamperia) نامیده، نکته مهمی را درباره حروف چاپی فارسی به دست آورده است (بیاجرلی ۱۹۷۳، ص ۹۳-۹۴). این فهرست از حروف سربی به زبان های خارجی، شامل یک توضیح درباره چهار مجموعه حروف سربی فارسی، به اندازه های مختلف هم هست. بنا بود یکی از این مجموعه حروف که ریموندی هزینه ساخت آن را پرداخته، برای چاپ دو کتاب دستور زبان فارسی و یک لغت نامه فارسی (با ترجمه لاتین) به کار گرفته شود.

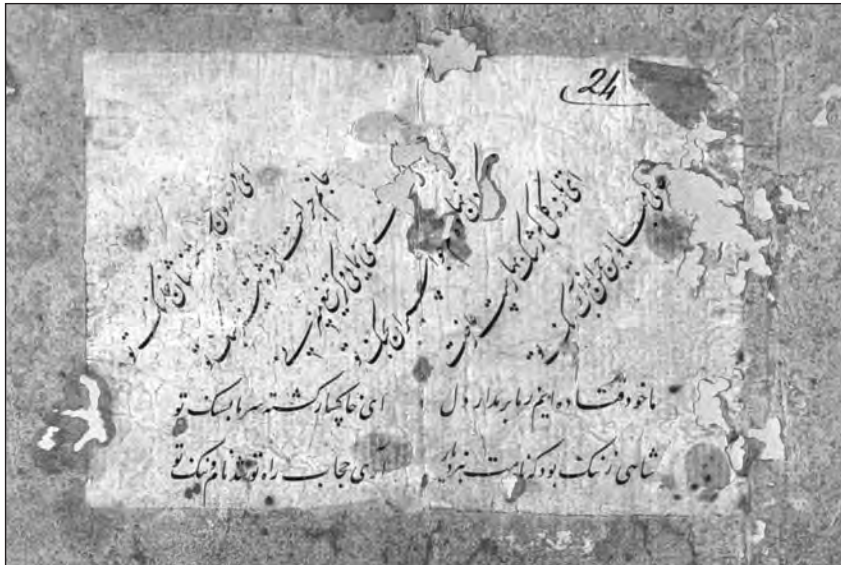

آلبرتو تینتو (Alberto Tinto)، جامع ترین توضیح درباره انواع حروف چاپی فارسی در چاپخانه مدیچی را ارائه و سه گروه از این

تصویر ۶ و ۷: دو صفحه از دست نوشته های ریموندی که در کتابخانه مرکزی و ملی فلورانس نگهداری می شود.

دارد که در آن یک متن عربی را با حروف نسخ و نستعلیق حروف چینی و چاپ کرده اند.^{۱۱} همین سند، شامل یک برگ دیگر است که در آن غزلی از امیرشاهی سبزواری^{۱۲}، شاعر فارسی گوی قرن پانزدهم میلادی [هشتم و نهم ق]، با حروف سربی چاپ شده. همراه آن، نسخه خطی آن غزل به خط نستعلیق و تذهیب شده هم دیده می شود که از روی آن، شعرا حروف چینی کرده اند. این سندها قدیمی ترین نمونه های موجود چاپ فارسی با حروف سربی (نستعلیق) است که تاکنون به دست آمده (Thurneisser, ۱۵۸۳).

تصویر ۹: بالا: غزلی از امیر سبزواری (شاهی) که با حروف کوچک نستعلیق چاپخانه مدیچی چاپ شده. اندازه اصلی ۱۳۲ در ۱۶۲ میلی متر. پایین: نسخه خطی همان غزل به خط نستعلیق. اندازه اصلی ۱۳۵ در ۱۸۶ میلی متر. (بایگانی ایالتی فلورانس)

تصویر ۸: متن عربی چاپ شده با حروف کوچک نسخ و نستعلیق چاپخانه مدیچی چاپ شده. اندازه اصلی

در زم تا ۱۸۱۲ م فعال بود. از فعالیت های مهم چاپخانه کنگره ترویج ایمان، انتشار کتابچه راهنمای مقدماتی به زبان ها و نوشتارهای مختلف خارجی بود (تصویر ۱۰).

در ۱۶۳۳ کنگره ترویج ایمان کتابچه ای کوچک، بدون تاریخ و اطلاعات تکمیلی و با عنوان الفبای فارسی چاپ کرد و انتشار داد^{۱۴} (تصویر ۱۱).

این کتاب که پیش از این توسط مورخان صنعت چاپ فارسی نادیده گرفته شده بود، به توجه ویژه ای نیاز دارد. چون این اثر را می توان نخستین کوشش برجامانده از چاپ کتاب فارسی به شیوه حروف سربی در اروپا دانست. همچنین به قول ریک اسمیتسکامپ (Rijk Smitskamp): «این نخستین کوشش در چاپ کتاب فارسی، با استفاده از حروف تعلیق [نستعلیق] به شمار می آید».^{۱۵} باید به این نکته توجه کرد که اگرچه الفبای فارسی نخستین کتاب کامل و شناخته شده فارسی با استفاده از حروف نستعلیق سربی معرفی شده، اما همان طور که گفته شد قدیمی ترین نمونه چاپ فارسی با حروف سربی نستعلیق از چاپخانه مدیچی به دست آمده است.

کتاب الفبای فارسی، بدون صفحه عنوان و تاریخ انتشار است و فقط هفت صفحه دارد. تمام متن فارسی و عربی کتاب را به خط نستعلیق حروفچینی کرده اند که گویا اولین بار بوده که از این حروف استفاده

تصویر ۱۰: Alphabeta Varia Typographiae Sacrae Congregationis de Propaganda Fide (حدود ۱۷۷۶) اندازه اصلی: ۴۳۰ در ۵۹۰ میلی متر. منبع: دانشگاه هاروارد. نسخه دیگری از این متن در آرشیو کنگره ترویج ایمان در زم نگهداری می شود.

برای اثبات این نظریه به دست نیآورده است.

کتاب آلفابتوم پرسیکوم یا الفبای فارسی

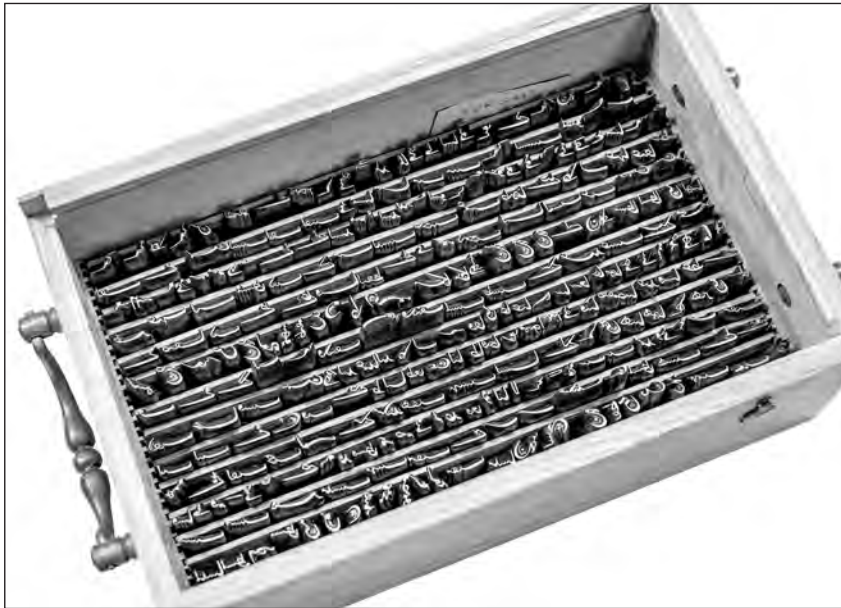
در ۱۶۲۲ پاپ گریگوری پانزدهم (Pope Gregory XV، ۱۵۵۴ - ۱۶۲۳) فرمان تشکیل کنگره ترویج ایمان را صادر کرد که در کنار آن چاپخانه ای برای چاپ آثار چندزبانی در ۱۶۲۶ راه اندازی شد؛ چاپخانه کنگره ترویج ایمان

حروف رایان کرده است: حروف اندازه درشت فارسی، حروف اندازه متوسط فارسی و حروف اندازه کوچک فارسی (تینتو ۱۹۸۷، ص ۹۴).^{۱۳} او این اسناد را از منابعی به دست آورده که آگاهی هایی در زمینه پرداخت هایی به کاوايون برای تهیه ابزار حکاکی حروف فارسی در اندازه های مختلف، در اختیاری می گذارند. بیاجرلی و تینتو تحقیقات خود در زمینه طرح و اندازه حروف فارسی را بر پایه اسناد دست اول و دست دومی شکل داده اند که از چاپخانه مدیچی به دست آمده و به آن ها اشاره شد. اگرچه به نظر می آید این دو پژوهشگر هرگز اصل حروف سربی فارسی را در چاپخانه مدیچی به چشم ندیده باشند. بنابراین، اختلاف در تعداد مجموعه حروف فارسی که در نوشته های این دو آمده (بیاجرلی: چهار مجموعه؛ تینتو: سه مجموعه)، می تواند نتیجه شمارش نادرست مجموعه نسبتاً پرتعداد حروف نستعلیق باشد که گاهی در بیش از یک گارسه (جعبه نگاهداری حروف) نگهداری می شد.

گفته شده که دارایی های چاپخانه مدیچی، پس از مرگ ریموندی در ۱۶۱۴ پراکنده شد. به نظر پل لونده (Paul Lunde) بسیاری از حروف و ابزار چاپ را به کنگره ترویج ایمان انتقال دادند تا در چاپ به زبان های شرقی به کار رود (لونده ۱۹۸۱، ص ۲۴). با این حال، نویسنده تاکنون سندی

تصویر ۱۱: صفحه های ۴ و ۵ از کتاب الفبای فارسی (۱۶۳۳). اندازه اصلی: ۱۶۶ در ۲۶۰ میلی متر (بایگانی لیتروفورم آرکایو).

تصویر ۱۲: حروف نستعلیق فارسی (پونت ۱۸). ابعاد جعبه: ۱۹۲ در ۲۹۲ میلی متر. منبع: بایگانی چاپخانه ملی فرانسه

جیمز موزلی (James Mosley) این کتاب منبع مهمی از انواع ابزارها و داشته‌های بایگانی چاپخانه سلطنتی (بعدها چاپخانه ملی) است که زیر نظر و مسئولیت مدیر آن بارون دو ویله‌بوا (Baron de Villebois) سامان یافت.^{۲۰} در این مجموعه، حروف نستعلیق با این عنوان فهرست شده است: «فارسی ۱۲ پونت، رُم»، «فارسی ۱۰ پونت، فلورانس» و «فارسی ۱۸ پونت، فلورانس» که برخلاف منابع پیشین نشان می‌دهد که خاستگاه چاپ سربی نستعلیق ایتالیا بود. هر مدخل کتاب، شامل نام حروف و اندازه آن‌هاست همراه با نمونه‌های چاپی حروف که احتمالاً با دوده و توسط سنبه‌های فولادی ایجاد شده است (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۳: کتاب Recueil (۱۸۲۸) ص. ۲۸۳، بایگانی چاپخانه ملی فرانسه.

حروف فارسی) که در فلورانس بود، گرفته شد.^{۱۶} گرچه گفته می‌شد که پس از تبعید ناپلئون، آن غنیمت‌ها به فلورانس برگردانده شد (لونده ۱۹۸۱، ص ۲۴)، چنان‌که خواهیم دید، برخی از اموال چاپخانه مدیچی در فرانسه باقی ماند.

نویسنده این مقاله در آخرین بازدید از بایگانی چاپخانه ملی فرانسه (Imprimerie nationale) (۱۷ اکتبر ۲۰۱۷)، مجموعه گسترده حروف چاپی را که در آنجا نگهداری می‌شود، بررسی کرد. در این بایگانی، چهار مجموعه سنبه‌های فولادی نستعلیق فارسی، در چند اندازه مختلف وجود دارد که در جعبه‌های کوچک چوبی نگهداری می‌شوند. این جعبه‌های چوبی را چنین نشانه‌گذاری کرده‌اند: حروف فارسی پونت ۱۰، حروف فارسی پونت ۱۲، حروف فارسی پونت ۱۸ و حروف فارسی پونت ۳۰.^{۱۷} برای سادگی از این پس آن‌ها را فارسی ۱۰، فارسی ۱۲، فارسی ۱۸ و فارسی ۳۰ می‌نامیم.

حروف فارسی ۳۰ به درخواست فرانسوا ساواری دو برو (François Savary de Brèves)، سفیر فرانسه در قسطنطنیه (۱۵۶۰-۱۶۲۷ م)، تدارک شد، که در مورد آن بعداً توضیح داده خواهد شد.^{۱۸} اطلاعات تکمیلی بر سه مجموعه حروف چاپی نستعلیق (فارسی ۱۰، ۱۲ و ۱۸) را از جلد نهم از کتابی^{۱۹} مربوط به ۱۸۲۸ که شامل نمونه‌های چاپ شده از انواع حروف چاپی فرانسوی و خارجی در چاپخانه ملی فرانسه است، برداشت کرده‌ام. به نظر

می‌کردند. در ۱۷۸۳، چاپخانه کنگره ترویج ایمان در رُم، دومین چاپ و چاپ کامل‌تری از این کتاب را با بهره‌گیری از همان حروف نستعلیق منتشر کرد. جیووانی کریستوفانو آمادوزی (Giovanni Cristofano Amaduzzi)، در مقدمه چاپ دوم این کتاب، مشخص می‌کند که این کتاب نخست در ۱۶۳۳ به چاپ رسیده است (الفبتوم پرسیکوم ۱۷۸۳، ص ۳).

تا آنجا که نویسنده آگاه شده، همه آنچه تاکنون درباره چاپ نخستین کتاب‌های فارسی در اروپا ثبت شده، شامل کتابی که سراسر به فارسی چاپ شده باشد، نمی‌شود. این شامل کتاب داستان مسیح (۱۶۳۹) که تاکنون نخستین کتاب چاپی فارسی دانسته می‌شد نیز می‌شود. تا آنجا که اسناد کنگره ترویج ایمان نشان می‌دهد، فرمان سال ۱۶۳۱ پاپ زمینه تدارک گسترده انتشارات چندزبانی را فراهم آورد؛ اما این کتاب‌ها باید همراه با ترجمه لاتینی یا ایتالیایی متن‌ها تهیه، چاپ و منتشر می‌شد (Egan 1959, p 115). از این گذشته، به نظر پیه‌مونته کنگره ترویج ایمان تا آن زمان هنوز به ترجمه‌های معتبر از متن‌های مسیحی به زبان فارسی دسترسی نداشته است (پیه‌مونته ۲۰۱۰، ص ۴۱).

اسناد و حروف چاپی فارسی در بایگانی چاپخانه ملی فرانسه

صرف نظر از اشارات پراکنده در منابع دست‌دوم، پیش از این سنبه‌های فارسی ساخته شده توسط کاوایون موضوع هیچ پژوهش جدی در این زمینه نبوده است، خصوصاً توسط پژوهشگری که آن‌ها را به چشم دیده باشد. به همین خاطر، وجود این سنبه‌ها و دیگر اسناد مرتبط با آن‌ها مبهم مانده بود. تنها سند شناخته شده موجود همان نوشته‌های ریموندی بود که در بایگانی‌های ایتالیا نگهداری می‌شوند و به آن‌ها اشاره شد.

در حقیقت، ناپلئون حروف چاپی چاپخانه مدیچی را پس از فتح ایتالیا در اواخر قرن هیجدهم به‌عنوان غنیمت جنگی با خود به فرانسه برد. پل مارموتان (Paul Marmottan) در مقاله‌ای در زمینه چاپخانه مدیچی و ناپلئون نوشته است: در ژوئن ۱۷۹۷ بناپارت پانصد کتاب خطی و مجموعه‌های مختلف چندزبانی از سنبه‌های فولادی را از ایتالیا خارج کرد. در ۱۸۱۱ تصمیم مشابهی برای مجموعه سنبه‌های فولادی مدیچی (شامل

تصویر ۱۸: سنبه‌های حروف فارسی بدنه ۱۲ بایگانی چاپخانه ملی فرانسه (عکس از نویسنده).

که به گفته لونده پس از مرگ ریموندی در ۱۶۱۴م، به چاپخانه کنگره ترویج ایمان برده شده است. یا این که فارسی ۱۲ از اموال چاپخانه مدیچی نبوده و فقط دو مجموعه از سنبه‌های فارسی موجود در بایگانی چاپخانه ملی فرانسه به چاپخانه مدیچی تعلق داشته است. تنها نمونه شناخته شده حروف فارسی نستعلیق چاپی، در انتشارات مدیچی، غزل امیر سبزواری است که به سنبه‌های فارسی برجامانده در بایگانی چاپخانه ملی فرانسه شباهتی ندارد.

نویسنده مقاله تاکنون نتوانسته حروف سربی قالب‌ریزی شده از سنبه‌های فارسی ۱۰، ۱۲ و ۱۸ را جانمایی کند. ۲۲ باین حال، بررسی انتشارات فارسی کنگره ترویج ایمان، اسناد باقی مانده به قلم ریموندی و دو جلد کتاب فهرست حروف چاپی شرقی در بایگانی چاپخانه ملی فرانسه، نشان می‌دهد که در تمام موارد حروف فارسی برای چاپ کتاب و متن‌های فارسی قالب‌گیری شده است. در یک سند بدون تاریخ با عنوان حروف شرقی مدیچی (*Typographie orientale des Medicis*)، تمامی حروف سربی در هر گارسه (جعبه حروف) موجود همراه نمونه‌هایی از شکل چاپ شده آن‌ها، فهرست شده است. این حروف را کنار هم چاپ کرده‌اند تا تعداد حروف سربی قالب‌ریزی شده را به نمایش گذارند (تصویر ۱۹). عنوان این فهرست مجدداً تأیید می‌کند که حروف فارسی نستعلیق به چاپخانه مدیچی تعلق دارد (تصویر ۲۰).

بررسی سردستی حروف سربی فارسی چاپخانه مدیچی و ابزارها و وسایل چاپ آن نشان می‌دهد که ممکن است کتاب‌های فارسی دیگری هم از سوی آن انتشارات چاپ و منتشر شده باشد که جست‌وجوی بیشتر در مجموعه‌ها و موزه‌ها یا کتابخانه‌ها می‌تواند آن نمونه‌ها را آشکار کند و اطلاعات آن را در اختیار پژوهشگران بگذارد.

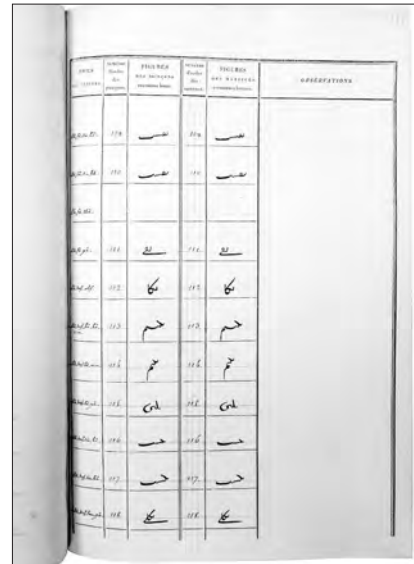

تصویر ۱۶: ترکیب‌های نستعلیق نوشته شده توسط ریموندی. اندازه اصلی: ۳۳۰ در ۵۰ میلی‌متر (بایگانی ایالتی فلورانس).

تصویر ۱۷: سمت چپ، دست‌نوشته نستعلیق ریموندی در بایگانی ایالتی فلورانس. سمت راست، سنبه‌های فولادی همان ترکیبات در بایگانی چاپخانه ملی فرانسه.

این سند با سنبه‌های فارسی ۱۰ نشان می‌دهد که آن‌ها توسط کاوایون حکاکی شده‌اند. در نتیجه فارسی ۱۰ و فارسی ۱۸ (هر دو با منشأ فلورانس)، نشانگر دو نوع حروف چاپی فارسی در چاپخانه مدیچی هستند. از این گذشته، حروف نشانه‌گذاری شده با عنوان فارسی ۱۲ (با منشأ ژرْم) همان حرفی هستند که کتاب الفبای فارسی (۱۶۳۳م) با آن‌ها حروف چینی شده است (تصویر ۱۸). می‌توان دو احتمال را در نظر گرفت: ممکن است این حروف، یکی از چند گروه حروف فارسی در انتشارات مدیچی بوده باشد

تصویر ۱۴: فارسی ۱۸ پوینت، فلورانس از کتاب *Recueil* (۱۸۲۸) ص ۳۵۶. اندازه اصلی ۳۶۸ در ۲۴۰ میلی‌متر. بایگانی چاپخانه ملی فرانسه.

تصویر ۱۵: چپ، حروف دست‌نوشته نستعلیق ریموندی (کتابخانه مرکزی و ملی فلورانس). راست، سنبه‌های فارسی ۱۸ پوینت (بایگانی چاپخانه ملی فرانسه).

در نگاه دقیق‌تر به مهرهای فارسی ۱۸ و مقایسه آن با دست‌نوشته‌های ریموندی، درمی‌یابیم که همین دست‌نویس را کاوایون در تهیه مهرهای فارسی چاپخانه مدیچی به کار گرفته است. این نظریه را می‌توان با مقایسه حروف ترکیبی نامتعارف و اشکال خاص برخی حروف که در تصویر ۱۵ نشان داده شده تأیید کرد.

سند دیگری (*Madre della Persiana frappate à caldo*) هم از دست‌نوشته‌های حروف فارسی ریموندی در بایگانی ایالتی فلورانس، (تصویر ۱۶) موجود است.^{۳۱} مقایسه

موجب این لغزش شده که تصور کند، این حروف، از دو مجموعه هستند؛ نه یک مجموعه. (Duverdier 1982, p 228).

ویت‌ره می‌نویسد که «دو پرو، هنگام سفارت خود در عثمانی بانی ساخت سُنْبِه‌های حروف شرقی شد و بعد آن را به فرانسه آورد» (Bernard 1857, p9). به همین سبب، اعتقاد داشت که این سُنْبِه‌ها باید در شرق ساخته شده باشد. دو پرو در ۱۶۱۱ به فرانسه بازگشت و در ۱۶۱۳ و پس از فقط پانزده ماه از آن بازگشت، مسئول چاپ ترجمه عربی کتاب کتیکیزمو (Catechismo) [پرسش و پاسخ] از کاردینال بلارمینو (Bellarmino) در ژنوا شد.^{۲۴} از این گزارش نتیجه‌گیری شده بود که دو پرو نمی‌توانسته حروف لازم برای چنان کتاب مفصلی را در آن مدت کوتاه (پانزده ماه) آماده کرده باشد و باید آن‌ها را از شرق آورده باشد (Bernard 1857, p 9).

آلبرتو واکاری (Alberto Vaccari) تاریخ‌دان با این نظر موافق نیست و عقیده دارد که دو پرو حروف را باید در ژنوا تهیه کرده باشد و نباید تصور کرد که تدارک این حروف در قسطنطنیه صورت گرفته باشد (Carter 1967, p 11). به گفته واکاری، دو پرو، در ۱۶۰۸ م وارد ژنوا شد و بنابراین، برای حکاکی و آماده کردن حروف، حدود پنج سال وقت داشته است تا کتاب پرسش و پاسخ (Catechismo) به زبان عربی را چاپ کند. این وقت برای آماده کردن آن کتاب کافی بود (Vaccari 1923, p38).

در بایگانی چاپخانه ملی فرانسه، سُنْبِه‌های فولادی، ماتریس‌ها و حروف سربی قالب‌ریزی شده حروف نستعلیق دو پرو نگهداری می‌شود. مارسلن لگراند (Marcellin Lergrand)، حروف‌ساز فرانسوی، در ۱۸۵۵ کار تکمیل و قالب‌ریزی این حروف را برعهده گرفت (تاریخ مرگ، گویا ۱۷۹۳ م) و آنتوان پولن بیان (Antoine-Paulin Pihan)، ۱۸۱۰ تا ۱۸۷۹ م، خاورشناس فرانسوی، بر این کار نظارت می‌کرد.^{۲۵} (تصویر ۲۲).

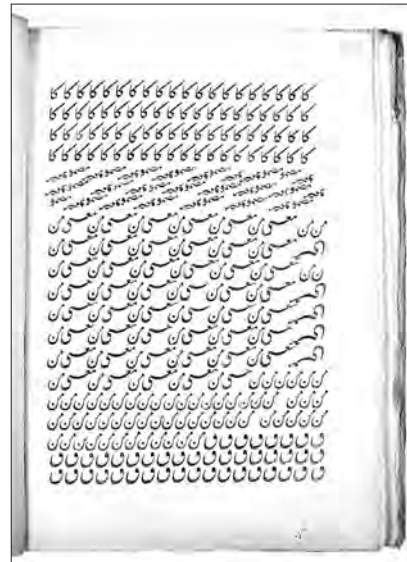
نکته جالب این‌که حروف سربی نستعلیق دو پرو شاید تنها نمونه موجود از حروف سربی نستعلیق باشد که تا پیش از قرن بیستم ساخته شده است (تصویر ۲۳). این نکته، به این دلیل مهم است که گرچه سُنْبِه‌ها و ماتریس‌ها اطلاعاتی در زمینه شکل و طرح حرف‌ها می‌دهند، فقط حروف سربی قالب‌ریزی شده می‌توانند در زمینه قالب‌ریزی و حروف‌چینی نستعلیق که تاکنون بر ما پوشیده بود، اطلاعات مهمی به ما بدهند

تاریخ‌دان فرانسوی نوشت، خبر داد که توانسته دو مجموعه حروف سربی عربی و ترکی و یک مجموعه حروف سربی فارسی را تولید کند (Duverdier 1982, p228) (تصویر ۲۱). اگرچه روشن نیست چه کسی سُنْبِه‌های فارسی حروف نستعلیق دو پرو را حکاکی کرده است، با این حال، برخی منابع، ساخت و ترمیم مجموعه حروف شرقی دو پرو را به گئیوم له به (دوم) (Guillaume II Le Bé)، حدود ۱۵۷۰ - ۱۶۴۵ م نسبت داده‌اند.^{۲۳}

ALPHABET PERSAN		CARACTÈRE TULYO	
ALPHABET PERSAN	ALPHABET PERSAN	CARACTÈRE TULYO	CARACTÈRE TULYO
۱. A	ا	۱. A	آ
۲. B	ب	۲. B	ب
۳. C	پ	۳. C	پ
۴. D	ت	۴. D	ت
۵. E	ث	۵. E	ث
۶. F	ج	۶. F	ج
۷. G	چ	۷. G	چ
۸. H	ح	۸. H	ح
۹. I	خ	۹. I	خ
۱۰. J	د	۱۰. J	د
۱۱. K	ذ	۱۱. K	ذ
۱۲. L	ر	۱۲. L	ر
۱۳. M	ز	۱۳. M	ز
۱۴. N	س	۱۴. N	س
۱۵. O	ش	۱۵. O	ش
۱۶. P	ص	۱۶. P	ص
۱۷. Q	ض	۱۷. Q	ض
۱۸. R	ط	۱۸. R	ط
۱۹. S	ظ	۱۹. S	ظ
۲۰. T	ع	۲۰. T	ع
۲۱. U	غ	۲۱. U	غ
۲۲. V	ف	۲۲. V	ف
۲۳. W	ق	۲۳. W	ق
۲۴. X	ک	۲۴. X	ک
۲۵. Y	گ	۲۵. Y	گ
۲۶. Z	ج	۲۶. Z	ج
۲۷. AA	چ	۲۷. AA	چ
۲۸. AB	ح	۲۸. AB	ح
۲۹. AC	خ	۲۹. AC	خ
۳۰. AD	د	۳۰. AD	د
۳۱. AE	ذ	۳۱. AE	ذ
۳۲. AF	ر	۳۲. AF	ر
۳۳. AG	ز	۳۳. AG	ز
۳۴. AH	س	۳۴. AH	س
۳۵. AI	ش	۳۵. AI	ش
۳۶. AJ	ص	۳۶. AJ	ص
۳۷. AK	ض	۳۷. AK	ض
۳۸. AL	ط	۳۸. AL	ط
۳۹. AM	ظ	۳۹. AM	ظ
۴۰. AN	ع	۴۰. AN	ع
۴۱. AO	غ	۴۱. AO	غ
۴۲. AP	ف	۴۲. AP	ف
۴۳. AQ	ق	۴۳. AQ	ق
۴۴. AR	ک	۴۴. AR	ک
۴۵. AS	گ	۴۵. AS	گ
۴۶. AT	ج	۴۶. AT	ج
۴۷. AU	چ	۴۷. AU	چ
۴۸. AV	ح	۴۸. AV	ح
۴۹. AW	خ	۴۹. AW	خ
۵۰. AX	د	۵۰. AX	د
۵۱. AY	ذ	۵۱. AY	ذ
۵۲. AZ	ر	۵۲. AZ	ر
۵۳. BA	ز	۵۳. BA	ز
۵۴. BB	س	۵۴. BB	س
۵۵. BC	ش	۵۵. BC	ش
۵۶. BD	ص	۵۶. BD	ص
۵۷. BE	ض	۵۷. BE	ض
۵۸. BF	ط	۵۸. BF	ط
۵۹. BG	ظ	۵۹. BG	ظ
۶۰. BH	ع	۶۰. BH	ع
۶۱. BI	غ	۶۱. BI	غ
۶۲. BJ	ف	۶۲. BJ	ف
۶۳. BK	ق	۶۳. BK	ق
۶۴. BL	ک	۶۴. BL	ک
۶۵. BM	گ	۶۵. BM	گ
۶۶. BN	ج	۶۶. BN	ج
۶۷. BO	چ	۶۷. BO	چ
۶۸. BP	ح	۶۸. BP	ح
۶۹. BQ	خ	۶۹. BQ	خ
۷۰. BR	د	۷۰. BR	د
۷۱. BS	ذ	۷۱. BS	ذ
۷۲. BT	ر	۷۲. BT	ر
۷۳. BU	ز	۷۳. BU	ز
۷۴. BV	س	۷۴. BV	س
۷۵. BU	ش	۷۵. BU	ش
۷۶. BV	ص	۷۶. BV	ص
۷۷. BV	ض	۷۷. BV	ض
۷۸. BV	ط	۷۸. BV	ط
۷۹. BV	ظ	۷۹. BV	ظ
۸۰. BV	ع	۸۰. BV	ع
۸۱. BV	غ	۸۱. BV	غ
۸۲. BV	ف	۸۲. BV	ف
۸۳. BV	ق	۸۳. BV	ق
۸۴. BV	ک	۸۴. BV	ک
۸۵. BV	گ	۸۵. BV	گ
۸۶. BV	ج	۸۶. BV	ج
۸۷. BV	چ	۸۷. BV	چ
۸۸. BV	ح	۸۸. BV	ح
۸۹. BV	خ	۸۹. BV	خ
۹۰. BV	د	۹۰. BV	د
۹۱. BV	ذ	۹۱. BV	ذ
۹۲. BV	ر	۹۲. BV	ر
۹۳. BV	ز	۹۳. BV	ز
۹۴. BV	س	۹۴. BV	س
۹۵. BV	ش	۹۵. BV	ش
۹۶. BV	ص	۹۶. BV	ص
۹۷. BV	ض	۹۷. BV	ض
۹۸. BV	ط	۹۸. BV	ط
۹۹. BV	ظ	۹۹. BV	ظ
۱۰۰. BV	ع	۱۰۰. BV	ع

تصویر ۲۱: نمونه حروف الفبای فارسی، با استفاده از الفبای نستعلیق فارسی فرانسوا در پرو (۱۸۵۰). اندازه اصلی: ۴۰۰ در ۲۳۲ میلی‌متر. منبع: بایگانی چاپخانه ملی فرانسه.

پس از مرگ دو پرو در ۱۶۳۲ م، وارثانش خواستند تا آن مجموعه حروف را بفروشند. لویی سیزدهم (Louis XIII, ۱۶۰۱ - ۱۶۴۳ م) دستور داد تا نقاش فرانسوی آنتوان ویت‌ره (Antoine Vitre, ۱۵۹۵ تا ۱۶۷۴ م) آن حروف را خریداری کند (Pollard 1928, p12). ویت‌ره در مجموعه‌ای که در نهایت تاریخ تحول نام گرفت (Blanchot ۱۹۵۱, p ۴۶)، ۳۵۳ سُنْبِه فولادی دو مجموعه حروف فارسی، بزرگ و کوچک را ثبت کرد (Bernard 1857, p 9). ژرار دووردیه (Gérard Duverdier) در یک پژوهش در زمینه اسناد ویت‌ره، در مقاله‌ای توضیح داد: «در واقع آنچه ویت‌ره شناسایی کرد، یک مجموعه از حروف نستعلیق بوده است. به نظر دووردیه، تعداد زیاد سُنْبِه‌های نستعلیق و آشنایی اندک ویت‌ره با این خط

تصویر ۱۹: حروف فارسی پونت ۱۸، از کتاب حروف شرقی چاپخانه مدیچی، ص ۱۷۰. اندازه اصلی ۲۷۳ در ۱۹۴ میلی‌متر (بایگانی چاپخانه ملی فرانسه).

تصویر ۲۰: حروف فارسی پونت ۱۸، از کتاب حروف شرقی چاپخانه مدیچی، ص ۱۶۶. اندازه اصلی ۲۷۳ در ۱۹۴ میلی‌متر (بایگانی چاپخانه ملی فرانسه).

حروف سربی نستعلیق ساواری دو پرو
در ۱۵۸۹ م، فرانسوا ساواری دو پرو به سفارت قسطنطنیه فرستاده شد. او به زبان‌های شرقی علاقه پیدا کرد و به سبب آشنایی با زبان‌های عربی، سریانی، ترکی و فارسی مجموعه چشمگیری از نسخه‌های خطی و مرقعات به خط این زبان‌ها گرد آورد (Duprat 1861, p35). در نامه‌ای که دو پرو در ۹ ژوئن ۱۶۱۳ م به ژاک آگوسته دو تو

تصویر ۲۲: ماتریس حروف فارسی، فارسی ۳۰. اندازه اصلی ۹۵ در ۱۴۵ میلی متر (منبع: بایگانی چاپخانه ملی فرانسه).

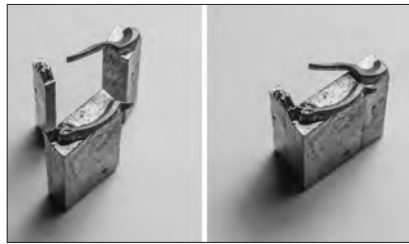

تصویر ۲۳: حروف سربی نستعلیق دو برو، فارسی ۳۰ (از مجموعه شخصی نویسنده).

تصویر ۲۴: یک صفحه از متن حروف چینی شده با حروف نستعلیق دو برو (فارسی ۳۰) که تعداد شنبه‌ها (۴۳۱) و ماتریس‌ها (۵۴۳) را نشان می‌دهد. این سند همین‌طور نشان می‌دهد که این حروف باید میان ۱۵۸۹ تا ۱۶۱۱ م. تهیه شده باشد. اندازه اصلی: ۲۷۸ × ۲۰۲ میلی متر.

(تصویر ۲۴). این آگاهی‌ها شامل ریختن پایه حروف، محاسبه ارتفاع لازم از یک حرف و نحوه قرارگیری نقطه‌ها برای بستن کنار هم و نمونه گرفتن هم می‌شود (تصویر ۲۵).

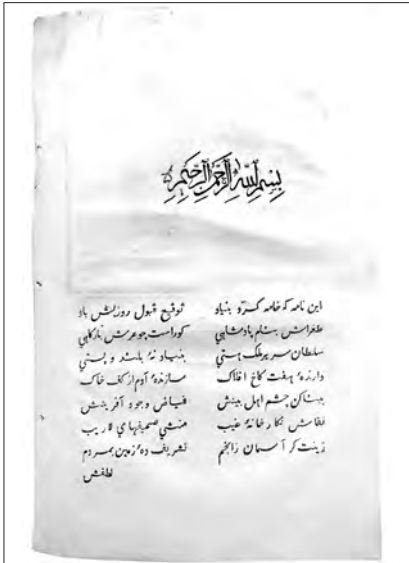
تصویر ۲۵: شیوه حروف چینی با حروف سربی نستعلیق دو برو و نقطه‌گذاری برای تهیه کلمه «شهرک» (از مجموعه شخصی نویسنده).

همچنین قالب‌گیری این حروف با پایه بلند و هم‌اندازه کردن دقیق حروف، به حروف ریز کارگشته نیاز دارد. این آماده‌سازی ممکن است هنگام چسباندن حروف یا گذاشتن نقطه‌ها، زیر فشار در خطر شکستن یا خراب شدن قرار بگیرند. در نتیجه کار حروف چینی و چاپ، پرهزینه و دچار توقف و وقفه شود.

حروف نستعلیق بعدی

بیشتر منابع موجود تدارک اولین حروف چاپی بنگالی و فارسی نستعلیق را به یک خاورشناس انگلیسی و عضوانجمن آسیایی در کلکته به نام چارلز ویلکینز (Charles Wilkins, ۱۷۴۹ - ۱۸۳۶) نسبت می‌دهند. به نوشته سالنامه سرگذشت و درگذشتگان سالانه: «با آشتی دادن میان کارایی دستگاه‌ها و ابزار و مهارت آقای ویلکینز با تلاش فراوان، اولین حروف چاپی بنگالی و فارسی [نستعلیق] را به دست خود ساخت» (ویلکینز ۱۸۳۷، ص ۶۹). این حروف نستعلیق نخستین بار در کتاب دستور زبان بنگالی هالهد، Nathaniel Brassey Halhed, ۱۷۵۱-۱۸۳۰ در ۱۷۷۸ و در هوگلی، واقع در ایالت بنگال، به کار گرفته شد. مجموعه کامل این حروف در کتاب فرهنگ خلاصه واژه‌های انگلیسی و فارسی^{۲۷} (۱۷۸۰) تألیف گلدوین (Francis Gladwin) در مالدا، واقع در ایالت بنگال منتشر شد. برخلاف ادعایی در مورد این‌که ویلکینز نخستین حروف چاپی نستعلیق فارسی را ابداع کرده، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که حدود دو قرن قبل‌تر از ساخت این حروف در هند، در اروپا کوشش‌هایی جدی برای تولید حروف سربی نستعلیق صورت گرفته است. از این گذشته، گراهام شاو (Graham Shaw)، در کتاب چاپ در کلکته تا ۱۸۰۰ ادعای ویلکینز را که او به تنهایی مسئول ساخت و قالب‌گیری، حکاکی و ریخته‌گری حروف نستعلیق بنگالی

و فارسی بوده، بی اعتبار اعلام کرده است. فیونا راس هم در کتاب حروف چاپی بنگالی و سیر تحول آن بر این مطلب تأکید کرده است (راس ۱۹۹۹، ص ۳؛ شاو ۱۹۸۱، صص ۶۹-۷۱).

تصویر ۲۶: لیلی و مجنون هاتفی (۱۷۸۸)، اثر عبدالله هاتفی خرجردی، (۸۵۸-۹۲۷ ق.ه.ف.) [۲]. اندازه اصلی ۲۲۴ در ۱۳۸ میلی متر. منبع: کتابخانه بریتانیا.

حروف نستعلیق چاپخانه مدیچی، حروف نستعلیق کنگره ترویج ایمان، و حروف نستعلیق دو برو بسیار قدیم‌تر از کوشش‌های دیگر در طراحی و ساخت چنین حروفی هستند. چه این حروف سربی فارسی به کار چاپ کتاب آمده باشد یا نه، موضوع ابداع این حروف باید بیشتر پیگیری شود. اگرچه بدون تردید ثابت شده که برای چاپ کتاب فارسی در اروپا، از حروف نستعلیق فارسی کنگره ترویج ایمان، بسیار پیش‌تر از کار چارلز ویلکینز در هند، بهره گرفته‌اند. تفاوت‌های چشمگیری میان شکل حروف کتاب‌های فارسی اولیه چاپ اروپا و حروف نستعلیق ویلکینز می‌توان دید. چنان‌که نویسنده مقاله توانسته نشان دهد، از هیچ‌یک از حروف سربی نستعلیق قرن شانزدهم و هفدهم میلادی در اروپا برای چاپ کتاب، که صرفاً متن فارسی داشته باشد، بهره‌برداری نشده است. برعکس، حروف فارسی ویلکینز و دیگر حروف نستعلیق هندی و بریتانیایی که بررسی شده، برای چاپ چند کتاب فارسی به کار رفته است که بعضاً تنها عنوان یا پیشگفتار انگلیسی دارند (تصویر ۲۶).

است، البته بدون کاربرد حروف و نشانه‌های خاص فارسی (پ، چ، ژ و گ) و با جایگزینی نزدیک‌ترین همخوان‌های عربی مشابه (تصویر ۲۹).

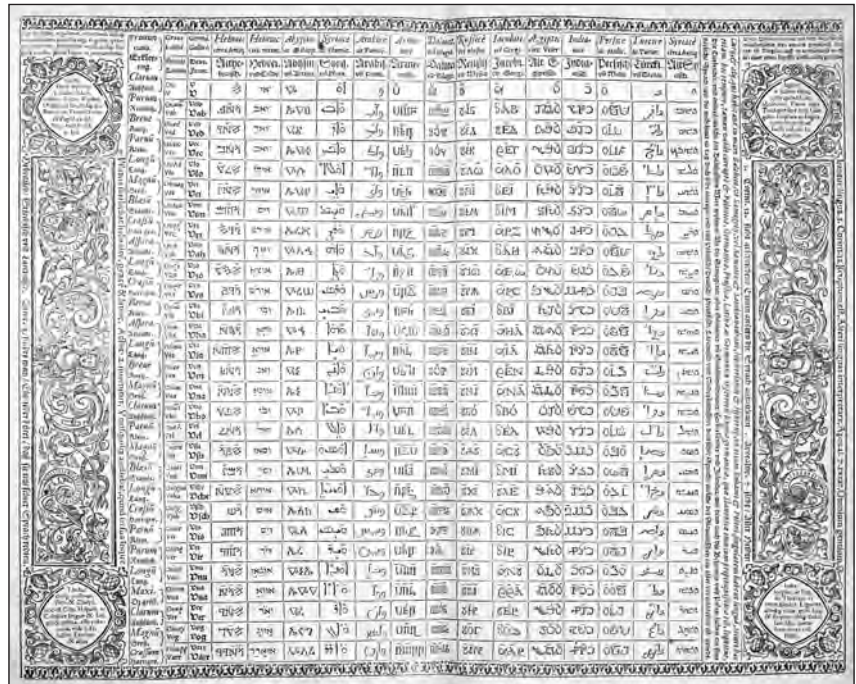
IOSEPHI SCALIGERI DIES HEBDOMADIS ALITER PERSICE A			
۱	یکشنبه	1	Ruz, tache
۲	دوشنبه	2	Ruz, dateni
۳	سه‌شنبه	3	Ruz, fauni
۴	چهارشنبه	4	Ruz, tcharmi
۵	پنج‌شنبه	5	Ruz, pergenia
۶	شنبه	6	Ruz, tchajmin
۷	یکشنبه	7	Ruz, kaphchemi

تصویر ۲۹: روزهای هفته در زبان فارسی و عربی در صفحه هشتم کتاب اسکالیگر (۱۵۹۸). اندازه اصلی: ۱۲۵ در ۱۸۵ میلی‌متر. منبع: کتابخانه بریتانیا.

نتیجه

این پژوهش نشان داد که از اوایل دهه ۹۰ از قرن شانزدهم ساخت حروف چاپی (نستعلیق) فارسی در اروپا شکل گرفت و این که کتاب الفبای فارسی، که در ۱۶۳۳ در چاپخانه کنگره ترویج ایمان در ژرْم چاپ شد، قدیم‌ترین کتاب چاپ حروفی فارسی است که تاکنون به دست آمده. مهم‌ترین آن کتاب با حروف نستعلیق حروف چینی شد. بنابراین در نخستین گام‌های چاپ به خط و زبان فارسی، هویت بصری این زبان در نظر بوده است. اما این رویکرد در بسیاری از تلاش‌های بعدی برای چاپ فارسی در اروپا تغییر کرد و بیشتر از حروف سربی عربی برای چاپ فارسی استفاده شد.

تلاش برای تدارک حروف چاپی اولیه در بیشتر موارد از انگیزه‌های تبلیغ دینی یا استعماری سرچشمه می‌گرفت. با این همه این کوشش‌ها انگیزه‌ای هم برای برخی محافل دانشگاهی و علمی برای آشنایی و پژوهش بیشتر در زبان فارسی شد. به همان اندازه که تهیه این حروف نادر بود و تازگی داشت، از دیدگاه تدارک حروف سربی، می‌توان آن‌ها را جزو چالش‌برانگیزترین کوشش‌ها برای تدارک حروف سربی برای چاپ به زبان‌های آسیایی دانست. از این گذشته، چاپ کتاب‌های فارسی، فرصتی برای حفظ و ویرایش و رواج دادن انواع متفاوتی از ادبیات شفاهی و نوشتاری پیش آورد که در غیر این صورت ممکن بود این آثار از میان برود. ویلیام جونز (William Jones)، خاورشناس مشهور انگلیسی در این باره می‌نویسد: «لغزش‌هایی

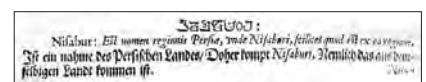
تصویر ۲۷: جدولی از الفباهای مختلف (از جمله فارسی - سومین ستون از راست) که در کتاب تورن‌آیبر (۱۵۸۳) آمده است. اندازه اصلی: ۳۱۵ در ۳۸۴ میلی‌متر. منبع: کتابخانه بریتانیا.

فرانسسیسکوس رافالنجیوس (Franciscus Raphelengius, ۱۵۳۹ - ۱۵۳۷م) را پیشرو ساخت حروف سربی عربی در هلند دانسته‌اند. کتاب او به نام نمونه حروف عربی (*Specimen characterum Arabicorum*)، نخستین کتاب بود که با حروف سربی عربی تازه تدارک شده رافالنجیوس به چاپ رسید. غیر از چاپ کتاب‌های دستور زبانی، یکی از انگیزه‌های مهم رافالنجیوس در تهیه حروف سربی عربی، چاپ بخش‌های فارسی و عربی کتابی درباره گاه‌نگاری (*Opus de emendatione temporum*) از تاریخ‌نگار و پژوهشگر فرانسوی ژوزف ژوست اسکالیگر (Joseph Justus Scaliger, ۱۵۴۰ - ۱۶۰۹م) بود. اسکالیگر در ۱۵۸۳م، تازه کار را تمام کرده بود که شاید به دلیل نبود حروف سربی عربی، بخش‌های فارسی و عربی را با حروف چاپی لاتین و عبری چاپ کردند.

رافالنجیوس، در ۱۵۹۷م، یعنی یک سال پیش از انتشار چاپ دوم کتابی که ذکر آن آمد، درگذشت (اسکالیگر ۱۵۹۸م). این کتاب شاید از نخستین کتاب‌هایی باشد که در حروف چینی آن از حروف سربی عربی برای متن فارسی استفاده شده است. در این کتاب، جدول‌ها و فهرست‌هایی به زبان فارسی از نام ماه‌ها و روزهای هفته با بهره‌گیری از حروف رافالنجیوس تهیه شده

پیوست: نمونه‌های دیگر حروف فارسی
برای تکمیل این بحث، در زمینه حروف چاپی فارسی اولیه در اروپا، دو کتاب قرن شانزدهمی شایسته توجه به نظر می‌رسد: اولی کتابی در زمینه کیمیاگری به قلم لئونارد تورن‌آیبر، چاپ ۱۵۸۳م در برلین است.^{۲۸} در این کتاب چند کلمه فارسی و چند نمودار از الفباهای مختلف، مثل عربی، ترکی و فارسی، با حروف سربی عجیب و ناآشنا، گنجانده شده است (تصویر ۲۷).

حروف فارسی در این کتاب، از چپ به راست و به هم نچسبیده هستند و طرح و شکل عجیبی دارند که خواندن کلمه‌ها را دشوار می‌کند. شکل ظاهر حروف، از نظر نشانه‌های حروفی، به الفبای لاتینی شباهت دارد (تصویر ۲۸). واژه‌های فارسی متن این کتاب به فارسی شباهت ندارد؛ گرچه این کتاب را از نخستین نمونه متن‌های فارسی (گرچه ناموفق)، با استفاده از حروف سربی و چاپی فارسی می‌توان شناخت.

تصویر ۲۸: کلمه فارسی «نیشاپور» در صفحه ۱۶۸ کتاب تورن‌آیبر (۱۵۸۳) منبع: کتابخانه بریتانیا.

که در متن کتاب‌های عربی و فارسی تازه روی می‌دهد، رقت بار است. بهترین راه حفظ درست و کامل این آثار، تصحیح و چاپ این آثار است.» (مقدمه لیلی و مجنون هاتفی ۱۷۸۸، ص ۸)

در قرن شانزدهم که الگو و تجربه‌ای برای حروف سربی چاپی وجود نداشت، ریموندی متوجه اهمیت و حساسیت یافتن قلمی برای حروف فارسی شد تا برای چاپ کتاب‌های فارسی بعدی به کار رود (تصویر ۳). تصمیم ریموندی به‌ویژه از این نظر اهمیت دارد که او می‌توانست از حروف چاپی عربی که روبر گران‌زبون تدارک دیده بود، استفاده کند؛ اما او خط نستعلیق را برای چاپ کتاب‌های فارسی برگزید. ریموندی با وجود صرف هزینه فراوان، حروف فارسی را در شکل‌ها و اندازه‌های متعدد طراحی و اجرا کرد. این توجه به گوناگونی شیوه‌های مختلف نوشتار در جوامع زبانی مختلف، همچون فارسی‌زبانان که از خط عربی استفاده می‌کنند، به‌ندرت در تلاش‌های بعدی برای چاپ فارسی با حروف سربی پژوهاک داشته است، حتی در دوران معاصر.

تصویر ۳: سنبه‌های حروف فارسی ۱۰ چاپخانه مدیچی. بایگانی چاپخانه ملی فرانسه. عکس از نویسنده.

سپاسگزاری

به‌عنوان نویسنده این مقاله بر خود لازم می‌دانم که از کمک‌های بی‌دریغ کسانی که مرا در شکل‌گیری این پژوهش یاری کرده‌اند قدردانی کنم. از جمله اساتید راهنمای دوره دکتری من در دانشگاه ردینگ انگلستان، خانم فیونا راس و آقای جری لئونیداس و همچنین آقایان اریک کیندل، اولریش مارزلف، جیمز موزلی، هندریک د. ل. فیلفلیت، چارلز وایت‌هاوس و خانم لوسیلا تونو که با راهنمایی و کمک‌های ارزشمندشان سخاوتمندانه مرا همراهی کردند. ترجمه فارسی این مقاله که پیش روی شماست بدون همراهی آقای سید فرید قاسمی امکان پذیر نبود. در انتها از آقای علی اکبر قاضی‌زاده که با صبر و ممارست این

مقاله دشوار را به فارسی برگرداندند کمال تشکر را دارم و مراتب قدردانی خود را از مجله وزین جهان کتاب بابت چاپ این مقاله ابراز می‌کنم.

کتاب‌شناسی

منابع دست‌اول

- Florence, Archivio di Stato di Firenze. *Miscellanea Medicea*, 718 (15).
Miscellanea Medicea, 719 (48).
Miscellanea Medicea, 720 (3).
Miscellanea Medicea, 720 (6).
Florence, Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, Magl. III.129, ff. 182v-185r.
Vatican, Tipografia Poliglotta Vaticana, 'Catalogo dei punzoni e delle matrici orientali e latini esistenti nella Tipografia Poliglotta Vaticana' (1991).
Venice, Biblioteca Nazionale Marciana di Venezia, Or. 53 (27).

کتاب‌شناسی (منابع فارسی)

- افشار، ایرج. «ترجمه هفتصد ساله انجیل‌های چهارگانه»، یغما، بهمن ۱۳۳۰، ش ۴۵، صص ۵۰۱ تا ۵۰۸.
— . «دستورهای سیصدساله برای زبان فارسی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تیر ۱۳۴۵، ش ۵۲، صص ۱۲۹ تا ۱۴۰.
— . سیر کتاب در ایران، تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۴.
— . «کتاب‌شناسی دستور زبان فارسی»، فرهنگ ایران‌زمین، ۱۳۳۳، ش ۲، صص ۱۹ تا ۴۴.
— . «کتاب‌های چاپ قدیم در ایران و چاپ کتاب‌های فارسی در جهان»، هنر و مردم، آبان ۱۳۴۵، ش ۴۹، صص ۲۶ تا ۳۳.
— . «کهنه کتابها درباره ایران»، یغما، فروردین ۱۳۳۷، ش ۱۱۷، صص ۱۲ تا ۱۶.
تربت، محمدعلی. «مبدأ تاریخ ایران‌شناسی در اروپا»، (رمغان، ۱۳۱۰، س ۱۲، ش ۶، صص ۳۶۹ تا ۳۸۱).
— . «مبدأ تاریخ ایران‌شناسی در اروپا»، (رمغان، ۱۳۱۰، س ۱۲، ش ۷، صص ۴۴۸ تا ۴۵۶).

کتاب‌شناسی (منابع غیرفارسی)

- Biagioli, Gabriella Cibe, Veronica Vestri. *Coordinamento scientifico e revisione Piero Marchi*. Ministero dei beni e delle attività culturali e del turismo: Direzione Generale per gli Archivi, 2014.
Solomon Baevskii, *Early Persian lexicography: farhangs of the eleventh to the fifteenth centuries*. (translated by N. Killian, revised and updated by John R. Perry). Kent: Global Orient, 2007.
Auguste Bernard, *Antoine Vitré et les caractères orientaux de la Bible polyglotte de Paris*. Paris: Dumoulin, 1857.
—, *Histoire de l'imprimerie royale de Louvre, par Auguste Bernard*. Paris: Imprimerie Impériale, 1867.
Berta Maracchi Biagiarelli, 'La Biblioteca Medicea Laurenziana, una nuova sala per l'Attrezzatura della stamperia orientale (Sec. XVI)', *Accademie e Biblioteche d'Italia* 39 (1971), 83-99.
Raymond Blanchot, *L'art du livre à l'Imprimerie nationale des origines à nos jours* [exposition organisée par l'Imprimerie nationale; catalogue réd. par Raymond Blanchot; avant-propos de Julien Cain]. (with a preface by Julien Cain). Paris: Bibliothèque nationale, 1951.
Ernst Braches, 'Raphelengius's Naschi and Maghribi: Some reflections on the origin of Arabic typography in the Low Countries', *Quaerendo*, vol 5, issue 3 (1975), 235-245.
Andrea Brogiotti, *The type specimen of the Vatican Press, 1628: A facsimile with an introduction and notes by H. D. L. Vervliet*. Amsterdam: Menno Hertzberger, 1967.
Saverio Campanini, 'The quest for the holiest alphabet in the Renaissance', *A universal art. Hebrew grammar across disciplines and faiths* 46 (2014), 196-245.
Harry Carter (editor), *Sixteenth-century French typesetters: the Le Bé memorandum*. (with a forward by Stanley Morison). Paris; Oxford printed: Privately printed for André Jammes, 1967.
Mario Casari, "'The conceits of poetry': Firdausi's Shahnama and the discovery of Persian in early modern Europe", *The La Trobe Journal* 91 (2013), 119-135 and 199-203.
Catalogo dei punzoni e delle matrici orientali e latini esistenti nella Tipografia Poliglotta Vaticana, 1991. [The original document is located in the offices of the Tipografia Poliglotta Vaticana. The author has consulted a photocopy made by James Mosley at St Bride Library.]
Catalogus librorum qui ex typographis Sacrae Congreg. de Propaganda Fide variis linguis prodierunt et in eo adhuc asservantur. [contributor: Giovanni Cristoforo Amaduzzi] Romae: Ex Eodem Typographio, 1773.
Catalogue of I. Typesetters' specimens. II. Books printed in founts of historic importance. III. Works on typesetting, printing & bibliography, offered for sale. [The compiler's

- Paola Orsatti, 'Italy viii. Persian manuscripts', *Encyclopaedia Iranica*, vol 14, fasc 3 (2007), 273–277.
- Angelo Michele Piemontese, *Catalogo dei manoscritti persiani conservati nelle biblioteche d'Italia*. Roma: Istituto poligrafico e zecca dello Stato, 1989.
- , 'la «grammatica Persiana» di G. B. Raimondi', *Rivista degli studi orientali*, vol 53, fasc 1/2 (1979), 141–152.
- , 'The emergence of Persian grammar and lexicography in Rome', *Rivista degli studi orientali*, nuova serie, vol 83, fasc 1/4 (2010), 399–415.
- Recueil des empreintes des poinçons et des matrices des caractères français et exotiques, classés par genres et par points, et rangés par ordre alphabétique; et des signes divers, armes, fleurons et vignettes, existants à l'imprimerie royale; dressé par les ordres et sous la direction de M. le Bon de Villebois, administrateur de l'imprimerie royale, par les soins de M. Saint-Martin, membre de l'académie des inscriptions pour la partie orientale; et de M. Auguste Rousseau, garde du cabinet des poinçons, pour la partie française, en 1828*. Tome IX. Contenant les Caractères étrangers, en acier, défectueux dans leur ensemble.
- Fiona Ross, *The printed Bengali character and its evolution*. Richmond: Curzon, 1999.
- Ettore Rossi, *Elenco dei manoscritti persiani della Biblioteca Vaticana*. Vatican City: Biblioteca apostolica vaticana, 1948.
- Philip Sadgrove (editor), *History of printing and publishing in the languages and countries of the Middle East*. Oxford University Press on behalf of the University of Manchester, 2004.
- Guglielmo Enrico Saltini, 'Della Stamperia Orientale Medicea e di Giovan Battista Raimondi', *Giornale storico degli archivi toscani* 4 (1860), 257–308.
- Josephus Justus Scaliger, *Iosephi Scaligeri Iuli Caesaris f. Opus de emendatione temporum: castigatius et multis partibus auctius, ut novum videri possit. Item veterum Graecorum fragmenta selecta. Quibus loci aliquot obscurissimi chronologiae sacrae & bibliorum illustrentur cum notis eiusdem Scaligeri*. Lugduni Batavorum: Ex Officina Plantiniana, Francisci Raphelengii, 1598.
- Lunsingh T. H. Scheurleer and Posthumus G. H. M. Meyes (editors), *Leiden University in the seventeenth century: an exchange of learning*. Leiden: Brill, 1975.
- Graham Shaw, *Printing in Calcutta to 1800: A description and checklist of printing in late 18th-century Calcutta*. London: Bibliographical Society, 1981.
- 'Sir Charles Wilkins, K.H.; D.C.L.; F.R.S.', *The annual biography and obituary* 21 (1837), 69–72.
- Rijk Smitskamp, *Philologia orientalis: a description of books illustrating the study and printing* (1987), 96–110.
- , 'Learning Arabic in Renaissance Europe (1505-1624)', unpublished PhD thesis, School of Oriental and African Studies, 1988.
- , 'The Arabic and Persian studies of Giovan Battista Raimondi (c. 1536-1614)', unpublished MPhil dissertation, Warburg Institute, 1981.
- , 'The Medici Oriental Press (Rome 1584-1614) and the impact of its Arabic publications on northern Europe', *The 'Arabick' interest of the natural philosophers in seventeenth-century England*. (edited by G.A. Russell). Leiden: Brill (1993), 88–108.
- , 'Thomas Erpenius (1584-1624) on the value of the Arabic Language, translated from the Latin by Robert Jones', *Manuscripts of the Middle East* 1 (1986), 15–25.
- Alastair Hamilton, *Arab culture and Ottoman magnificence in Antwerp's golden age*. The Arcadian Library in association with Oxford University Press, 2001.
- Alastair Hamilton and Francis Richard, *André du Ryer and oriental studies in seventeenth-century France*. The Arcadian Library in association with Oxford University Press, 2004.
- Klaus Kreiser, *The beginnings of printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*. edited by Lehrstuhl für Türkische Sprache, Geschichte und Kultur, Universität Bamberg; Staatsbibliothek Bamberg, Wiesbaden: Harrassowitz in Kommission, 2001.
- Le cabinet des poinçons de l'Imprimerie Nationale*. Paris: Imprimerie Nationale, 1963.
- Le vie delle lettere: la Tipografia Medicea tra Roma e l'Oriente*. (a cura di Sara Fani e Margherita Farina; presentazione di Vera Valitutto; introduzione di Pier Giorgio Borbone). Firenze: Mandragora, 2012.
- Paul Lunde, 'Arabic and the Art of Printing', *Saudi Aramco World*, vol 32, no 2 (1981), 19–35.
- Mauro Maggi and Paola Orsatti (editors), *Beiträge zur Iranistik: The Persian language in history*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 2011.
- Paul Marmottan, 'La typographie orientale des Médecis et Napoléon', *Revue des Études Historique* 89 (1923), 313–328.
- Ulrich Marzolph, 'Persian incunabula: A definition and assessment', *Gutenberg-Jahrbuch* 82 (2007), 205–220.
- Middle Eastern languages and the print revolution: a cross-cultural encounter: a catalogue and companion to the exhibition*. (edited by Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass and Geofrey Roper in collaboration with Theo Smets, Gutenberg Museum Mainz, Internationales Gutenberg-Gesellschaft). Westhofen: WVA-Verlag Skulima, 2002.
- G. Oman, Günay Alpay Kut, W. Floor and G. W. Shaw, 'Maṭba'a', *Encyclopaedia of Islam*, new edition, (edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs). Leiden: Brill (1991), 794–807.
- introduction signed: Graham Pollard]. London: Birrell & Garnett, 1928.
- David Cram, Linn Andrew and Elke Nowak (editors), *History of linguistics 1996*. (volume 1: traditions in linguistics worldwide). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999.
- François Antoine Brutus Duprat, *Histoire de l'Imprimerie impériale de France, suivie des spécimens des types étrangers et français*. Paris: Imprimerie impériale, 1861.
- Gérard Duverdiér, 'Les impressions orientales en Europe et le Liban', *Le livre et le Liban jusqu'à 1900. [exhibition catalogue]*. Paris: Unesco, Agcoop (1982), 157–279.
- Friedrich Adolf Ebert, *Allgemeines bibliographisches Lexikon* 2 (M-Z). Leipzig: F. A. Brockhaus, 1830.
- Bartholomew Egan, 'Notes on Propaganda Fide printing-press and correspondence concerning Francis Molloy, O.F.M.', *Collectanea Hibernica* 2 (1959), 115–124.
- Danielle Elisseeff-Poisle, 'L'orientalisme en France et les débuts du Cabinet des poinçons', *Revue française d'histoire du livre* 43, nouvelles série (1984), 381–387.
- Sara Fani and Margherita Farina, *Le vie delle lettere: la Tipografia medicea tra Roma e l'Oriente*. (presentazione di Vera Valitutto, introduzione di Pier Giorgio Borbone). Florence: Mandragora, 2012.
- Willem M. Floor, 'čhâp', *Encyclopaedia Iranica*, vol 4, fasc 7 (1990), 760–764.
- Thamar E. Gindin, 'Judeo-Persian communities viii. Judeo-Persian language', *Encyclopaedia Iranica*, vol 15, fasc 2 (2009), 132–139.
- Giornale storico degli Archivi Toscani che si pubblica dalla Soprintendenza Generale agli Archivi dello Stato*. Volume 4, Firenze: Presso l'Editore G. P. Vieusseux, 1860.
- Angelo de Gubernatis, *Matériaux pour servir à l'histoire des études orientales en Italie*. Paris: Ernest Leroux, 1876.
- Joseph de Guignes, *Essai historique sur la typographie orientale et Grecque de l'Imprimerie Royale*. Paris, 1787.
- [ʿAbd Allāh Hâtîfî], *Lailî Majnuún, a Persian poem of Hâtîfî*. [with a preface by William Jones], Calcutta: printed and sold by Manuel Cantopher, 1788.
- Ellic Howe, 'The Le Bé family', *Signature* 8 (1938), 1–27.
- Bernhard von Jenisch, *De fatis linguarum orientalium, Arabicae nimirum, Persicae et Turcicae Commentatio*. Viennae: Typis Josephi Nobilis de Kurzböck, 1780.
- Eva M. Jeremias, 'Iran, iii. (f). New Persian', *Encyclopaedia of Islam* 12, new edition (2004), 426–427.
- John Robert Jones, 'Piracy, war, and the acquisition of Arabic manuscripts in Renaissance Europe, translated from the Latin by Robert Jones', *Manuscripts of the Middle East* 2

نستعلیق را از انواع خط نسخ می‌داند که ایرانیان آن را به کار می‌گرفتند. نک: Smitskamp (۱۹۸۳) جلد دوم. ص ۱۷۴.

۱۶. بیشتر اسناد چاپخانه مدیچی در بایگانی ایالتی فلورانس حفظ می‌شود.

17. Persan corps 10, Persan corps 12, Persan d'Alde corps 18, and Persan corps 30

۱۸. نک: بخش حروف سربی نستعلیق ساواری دو پرو. 19. *Recueil des empreintes des poinçons et des matrices des caractères français et exotiques, classes par genres et par points, et ranges par ordre alphabétique; et des signes divers, armes, fleurons et vignettes, existans à l'imprimerie royale; dressé par les ordres et sous la direction de M. le Bon de Villebois, administrateur de l'imprimerie royale, par les soins de M. Saint-Martin, member de l'académie des inscriptions pour la partie orientale; et de M. Auguste Rousseau, garde du cabinet des poinçons, pour la partie française, en 1828.* Tome IX. Contenant les Caractères étrangers, en acier, défectueux dans leur ensemble.

گویا این تنها نسخه نایب از کتاب باشد که در بایگانی چاپخانه ملی فرانسه نگهداری می‌شود.

۲۰. نک به یادداشت جیمز موزلی: Caractères de l'Université. typefoundry.blogspot.co.uk/2012/07/caracteres-de-luniversite.html

21. Florence, Archivio di Stato di Firenze, miscellanea, 720 (3), f. 6v.

۲۲. غیر از کتاب الفبای فارسی (۱۶۳۳ و ۱۷۸۳)، چاپخانه کنگره ترویج ایمان کتاب دستور زبان فارسی هم با همان حروف سربی نستعلیق چاپ کرده است.

۲۳. «گنیوم له به دوم، کار خانوادگی حکاکای سنبه‌های چاپ برای خط‌های بیگانه را دنبال می‌کرد. وقتی دو پرو سفیر فرانسه در عثمانی و شرق شناس (در دوران پادشاهی هانری سوم و هانری چهارم)، با یک مجموعه چشم‌گیر از حروف عربی، فارسی، ترکی و سریانی به پاریس بازگشت، او خیال داشت آن حروف را قالب‌گیری و تولید کند. این حروف را در پاریس از له به گرفتند تا آن‌ها را در پاریس بسازند.» Howe (۱۹۳۸).

24. *Doctrina christiana illustrissimi, & reuerendiss. D.D. Roberti S.R.E. Card. Bellarmini, nunc primùm ex Italico idiomate in Arabicum, iussu S.D.N. Pauli V. Pont. Max. translata.* Romae: Ex Typographia Saauriana: Excudebat Stephanus Paulinus, 1613.

25. *Le cabinet des poinçons de l'Imprimerie Nationale.* Paris: Imprimerie Nationale 1963.

26. *a Grammar of the Bengal language.* Hoogly in Bengal by Charles Wilkins, 1778.

27. *a Compendious Vocabulary, English and Persian.* Malda in Bengal by Charles Wilkins, 1780.

28. Leonhardt Thurneisser Zum Thurn [Leonhardt Thurneisser], *Kai Hermēneia: das ist ein Onomasticum und Interpretatio oder ausführliche Erklärung über etliche fremde und unbekannt Nomina, Verba, Proverbia, Dicta, Sylben, Character und sonst Reden.* Berlin: durch Nicolaum Voltzen, 1583.

از هندریک د. ل. فیلفلیت به خاطر معرفی این اثر سپاسگزارم (نویسنده).

۲۹. دانشگاه لیدن در ۱۵۹۳م اسکالیگر را استخدام کرد. به Hamilton (۲۰۰۱) ص ۸۳ مراجعه کنید.

عربی نسبت داده‌اند. این زبان به تقریب از قرن نهم میلادی [سوم ق] تا امروز رواج دارد.

۳. جالب آن‌که در خود ایران و افغانستان هم هنوز این رویه رواج دارد- مترجم.

4. Paura rudimenta lingua persice. Or. 53(27), Codices Orientales C, f. 5r. و نیز: کتابخانه ملی نظامی ونیز.

۵. نویسنده مقاله منابع ذکر شده از سوی جونز را بررسی کرده است.

۶. دست‌نوشته این اثر در کتابخانه واتیکان موجود است (Vat.pers.24) نک: (Orsatti) ۲۰۰۷. ص ۲۷۴.

۷. نویسنده نتوانست تاریخ تولد و مرگ کاواویون را به دست آورد.

8. 'Carattere Persiano maggiore fatto da Mastro Giovanni Caviglione Francese, et incominciato à. 15. di febraro. 1593'. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze. Magl.III.129, folio 185r.

۹. نکته جالب در این کاربرد موندی، ترسیم شکل‌های دوحرفی و سه‌حرفی در واژه‌های فارسی است؛ نه فقط حرف‌های تنها و تکی- مترجم.

10. 'Carattere Arabico piccolo compagno della Persiana piccola incominciato da m. Giovanni Caviglioni Francese à. 14. d'Aprile. 1592'. Archivio di Stato di Firenze, Miscellanea Medicea, 718 (15), folio 1r.

11. Florence, ASF, Miscellanea Medicea, 720 (6), f. 16r.

۱۲. امیرعلی شاهی سبزواری (امیر آق ملک ۷۶۶ تا ۸۵۷ ق)، شاعر، موسیقی‌دان و خطاط دوره تیموریان و معاصر بایسنقر میرزا است- مترجم.

۱۳. تینتو (۱۹۸۷) همچنین از سندی در بایگانی ایالتی فلورانس یاد کرده است: این سند از پرداخت پول به کاواویون برای تهیه سنبه‌های حروف عربی متوسط برای یک کتاب عربی که قرار بود در ۱۵۹۳، همراه با جمله‌های فارسی در چاپخانه مدیچی چاپ شود، خبر داده است.

۱۴. چنان‌که توضیح داده شد، تاریخ انتشار کتاب الفبای فارسی، در چاپ دوم کتاب (۱۷۸۳) سال ۱۶۳۳ قید شده است. این تاریخ همچنین در فهرست از کتاب‌های منتشر شده توسط چاپخانه کنگره ترویج ایمان درج شده است (کاتالوگ چاپخانه کنگره ترویج ایمان، ۱۷۲۳، ص ۸). بر اساس منابع، می‌توان نتیجه گرفت که آن چاپخانه کتاب الفبای فارسی را دو بار در ۱۶۳۳ و ۱۷۸۳ چاپ کرده است. برای چاپ اول این کتاب، تاریخ چاپ‌های متعددی در کاتالوگ کتابخانه‌ها وجود دارد. در برخی موارد آمده است که این کتاب فارسی به همراه کتاب‌های دیگر آموزش الفبا (برای زبان‌های دیگر) در چاپخانه کنگره ترویج ایمان تدارک شده است. نویسنده چند نسخه از این کتاب را دیده است که تاریخ انتشار آن‌ها در بیشتر فهرست راهنمای کتابخانه‌ها به غلط آمده است. از جمله: اول- کاتالوگ کتابخانه کالج بالیول تاریخ انتشار را ۱۶۳۵ م. ذکر کرده (بخش مجموعه‌های ویژه) است. دوم- کتابخانه بادلین دانشگاه آکسفورد، سال ۱۶۳۰ را زمان چاپ کتاب آورده است (Vet. Or. e. Misc) (۱-۱).

سوم- کتابخانه بریتانیا، به اشتباه، تاریخ انتشار کتاب را ۱۷۸۳ دانسته است (b. ۵۸. ۳۱. ۱۲-).

چهارم- نسخه بایگانی لتفورم آرکایو که در این مقاله نشان داده شده کاتالوگ نشده است.

پنجم- کتابخانه باواریا در مونیخ تاریخ ۱۶۳۰ را ثبت کرده است (I. ad. ۴۵۰۹).

۱۵. این شاید تنها ابراز نظر درباره کتاب الفبای فارسی باشد که در آن استفاده از قلم نستعلیق در حروف سربی را خاطر نشان می‌کند. گرچه او، به اشتباه

of Oriental languages in 16th and 17th century Europe. Volume I: sixteenth century. Leiden: E. J. Brill, 1976 | Volume II: seventeenth century. Leiden: E. J. Brill, 1983 | Volume III: sixteenth and seventeenth centuries. Leiden: E. J. Brill, 1991.

Leonhardt Thurneisser Zum Thurn [Leonhardt Thurneisser], *Kai Hermēneia: das ist ein Onomasticum und Interpretatio oder ausführliche Erklärung über etliche fremde und unbekannt Nomina, Verba, Proverbia, Dicta, Sylben, Character und sonst Reden.* Berlin: durch Nicolaum Voltzen, 1583.

Alberto Tinto, *La tipografia medicea orientale.* Lucca: Maria Pacini Fazzi, 1987.

—, 'Per una storia della tipografia orientale a Roma nell'età della controriforma', *Accademie e Biblioteche d'Italia* 41 (1973), 280-303.

Torat Adonai: meforeshet meha-Rav Rashi u-meturgemet be-shalosh leshonot Targum Onkelos ya-'Aravi le-Rav Sa'adya Gaon u-Farsi asher be'er Ya'akov ben Yosef Tayus. Constantinople: E. Soncino, 1546.

Typographie Orientale des Médicis, 2 vols. [these seem to be the only copies which are preserved at the archive of Imprimerie Nationale in Flersen-Escrebieux. Probably printed in the nineteenth century].

Alberto Vaccari, 'I caratteri arabi della Typographia Savariana', *Rivista degli Studi Orientali* 10 (1923), 37-47.

Hendrik D. L. Vervliet, *Cyrillic & Oriental typography in Rome at the end of the sixteenth century: an inquiry into the later work of Robert Granjon (1578-90).* Berkeley: Poltron Press, 1981.

—, *French Renaissance printing types: a conspectus.* The Bibliographical Society, the Printing Historical Society and Oak Knoll Press, 2010.

—, *The palaeotypography of the French Renaissance: selected papers on sixteenth-century typefaces.* 2 vols. Leiden: Brill, 2008.

Ronny Vollandt, *Arabic versions of the Pentateuch: a comparative study of Jewish, Christian, and Muslim sources.* Leiden, Boston: Brill, 2015.

Hieronymo Xavier [Jerome Xavier], *Dāstān-i Masīh: Historia Christi Persice conscripta, simulque multis modis contaminata, a P. Hieronymo Xavier, Soc. Jesu; Latine reddita & animadversionibus notata a Ludovico de Dieu.* Lugduni Batavorum: Ex Officina Elseviriana, 1639.

* برنا ایزدینا، پژوهشگر تاریخ چاپ و تایپوگرافی و دانشجوی دکتری در دانشگاه «ردینگ» انگلستان.

یادداشت‌ها

1. "Early Persian printing and typefounding in Europe", *Journal of the Printing Historical Society*, Number 29, New series, winter 2018.

۲. «فارسی نو» (New Persian)، نامی است که دانشوران غربی به زبان فارسی نوشته‌شده با حروف